

Дутко О.М.

аспірант,

Кам'янець-Подільський

державний університет

ПРОБЛЕМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ У СПАДЩИНІ М.І. КОСТОМАРОВА (1817-1885)

У статті аналізуються питання, пов'язані з поліпшенням вищої освіти, окреслені у публіцистичній і мемуарній спадщині М.Костомарова.

The article deals with questions tied to improving high education, described in publicistic and memoiristic heritage of M. Kostomarov.

У сучасному світі, який увійшов у третє тисячоліття, пріоритетними напрямами державної політики щодо розвитку вищої освіти є: особистісна орієнтація вищої освіти, формування національних і загальнолюдських цінностей; створення для громадян рівних можливостей у здобутті вищої освіти; постійне підвищення якості освіти, оновлення її змісту та форм організації навчально-виховного процесу у відповідності до запитів суспільного розвитку; підвищення соціального статусу і професіоналізму працівників освіти, посилення державної і суспільної підтримки освітньої галузі тощо. Оскільки вища школа має забезпечувати і професійний, і особистісний розвиток фахівця, то сьогодні потребують вдосконалення методи, засоби, технології, що застосовуються у вищих навчальних закладах.

Розробка і визначення шляхів подальшого розвитку освіти України, удосконалення майстерності сьогоденного та прийдешнього вчителя-викладача-вихователя великою мірою залежать від історичного досвіду і традицій народу, від того, яким культурологічним знанням збагатять майбутнього педагога у вищих навчальних закладах. Одним із важливих аспектів підготовки студентів педагогічних навчальних закладів є вивчення з метою творчого оновленого використання спадщини вітчизняних культурно-освітніх діячів минулого, які зробили вагомий внесок у розвиток освіти і педагогічної думки.

В історії перебігу культурно-освітніх процесів в Україні період просвітництва який, згідно з періодизацією академіка О. Сухомлинської, охоплює час від XIX ст. по 1905 р. [13, 65], був надзвичайно багатий на імена видатних педагогів, мислителів, суспільних діячів – поборників української культурницької ідеї. Одне з чільних місць посідає ім'я видатного історика, педагога, архівознавця, фольклориста, етнографа, письменника Миколи Івановича Костомарова (1817-1885), чия педагогічна спадщина й просвітницька діяльність тісно пов'язана з формуванням національної культури і освіти України.

Окремі аспекти історико-літературної діяльності вченого описано і прокоментовано у статтях кінця XIX – початку XX ст. дослідниками В. Антоновичем, Н. Білозерською, Г. Вашкевичем, Є. Гвоздиківим, В. Даниловим, І. Житецьким, М. Жученком, К. Юнге.

Якщо за радянської доби науковці мало зверталися до творчості М. Костомарова, то вже наприкінці 80-х та впродовж 90-х років XX ст. його ім'я та творча спадщина опинилися в центрі уваги вітчизняних учених-гуманітаріїв, про що свідчить ціла низка досліджень та численні перевидання його творів.

Багатогранність особистості мислителя, народницьке спрямування його праць охарактеризовано у дослідженнях сучасних істориків Г. Гучко, Г. Зленка, О. Петренка, Ю. Пінчука, Я. Поліщука, А. Сініциної, літературознавців Н. Буторіної, Є. Луняка. У 2002 р. за ініціативи професора Юрія Пінчука у Чернігові започатковано Костомаровські читання, присвячені вивченню життя та творчості вченого, а також результатам новітніх досліджень вітчизняної історії.

Історичні дослідження М. Костомарова були поціновані і сучасниками, і вченими більш пізнього періоду. Зокрема, видатний український вчений і суспільний діяч академік М. Грушевський вважав М. Костомарова істориком, який «був і зостається батьком Нової України» [1, 4].

Хоча М. Костомаров найбільш знаний як видатний історик і письменник, діяч українського національно-культурного руху, однак він залишив помітний слід і в галузі освіти. До аналізу загальнопедагогічних поглядів М. Костомарова, його просвітницької діяльності звертаються сучасні дослідники Я. Козачок, О. Любар, Н. Побірченко [2, 11, 12]. Автори наголошують на непроминальній актуальності педагогічних поглядів М. Костомарова, який у складні часи імперського тиску на українство наголошував на надзвичайно великому значенні вивчення історії українського народу, вважаючи її важливим

чинником формування національної самосвідомості, просвіти простого люду. Мислитель наполягав на необхідності здобуття освіти широкими верствами населення, обґрунтовував вимогу забезпечення початкового навчання дітей рідною мовою.

Дослідник спадщини М. Костомарова О. Любар у своїх студіях, акцентує увагу на науковій цінності розкриття вченим питань української ментальності, які лягли в основу створення української етнопсихології та педагогіки [11, 312].

Однак проведений історіографічний аналіз давніх і сучасних джерел, присвячених просвітницькій діяльності М. Костомарова показує, що педагогічні погляди та ідеї вченого ще не представлені у цілісній історико-педагогічній розвідці. Мета нашого дослідження – вивчення освітньо-педагогічної спадщини М. Костомарова. У статті зосередимося на аналізі питань, пов'язаних з удосконаленням вищої освіти, обґрунтованих М. Костомаровим у публіцистичних і мемуарних творах.

Різноманітні за ідейно-теоретичним спрямуванням і тематикою творчі надбання та активна науково-педагогічна діяльність М. Костомарова дає об'єктивні підстави для засвідчення його глибокої ерудиції, вміння осмислювати, сміливо й критично оцінювати освітні процеси свого часу в контексті історичної доби.

За походженням М. Костомаров – нащадок російського поміщика Івана Костомарова та української кріпачки Тетяни Мельникової. Він народився в слободі Юрасівка Острогозького повіту Воронежської губернії (тепер Ольховатський район Воронежської області). Початкову освіту юний М. Костомаров здобував під пильним наглядом свого батька, який прагнув дати синові ґрунтовну освіту: спочатку домашню, а потім – у приватному пансіоні при Московському університеті.

Після смерті батька в липні 1828 р. хлопчик змушений був призупинити навчання. І лише через рік, завдяки клопотанню матері, юнака вдалося влаштувати до приватного Воронежського пансіону, який утримував учитель математики губернської гімназії Павло Федоров. Вже тоді розвинений підліток почав замислюватися над методами викладання у навчальному закладі. Хлопчика не влаштовував ні рівень, ні зміст шкільної освіти. Юний Костомаров прочитав чимало книжок з батьківської бібліотеки, здобувши багато позапрограмових знань. Пізніше у великому творі «Автобіографія» він писав: «Незважаючи на мій тринадцятирічний вік і пустотливість, я розумів, що не навчусь у цьому пансіоні того, що необхідно мені для вступу до

університету, про який я тоді вже думав, як про першу необхідність для того, щоб стати освіченою людиною» [10, 432].

У 1831 р. М.Костомарова зарахували до третього класу Воронежської чоловічої першої гімназії. Навчаючись там, він уважно спостерігав за діяльністю вчителів і критично ставився до їхніх метод. Згодом, у своїх мемуарах він писав: «...вчителі гімназії мало представляли з себе педагогічних зразків...» [10, 433]. Після закінчення гімназії в 1833 р. М.Костомаров став студентом словесного відділення Харківського університету, де захопився історичними творами і дослідженнями та зробив свій професійний вибір на користь вивчення історії, якій присвятив все життя.

Творчий шлях М. Костомарова увібрав у себе і різноманітну педагогічну діяльність. З жовтня 1844 р. по липень 1845 р. він учителював в Рівненській гімназії. Згодом продовжив учителювання на посаді старшого вчителя в Київській першій гімназії (з серпня 1845 р. по серпень 1846 р.). Одночасно викладав загальну і російську історію у Київському жіночому зразковому пансіоні Де-Мельян. У 1846 р. давав уроки російської історії в Київському інституті шляхетних дівчат. З серпня 1846 р. по березень 1847 р. обіймав посаду ад'юнкта по кафедрі історії в Київському університеті св. Володимира. З 1859 по 1862 рр. Микола Іванович очолював кафедру російської історії Петербурзького університету [10].

Педагогічно-просвітницька діяльність вченого перепліталася з науковою та громадською роботою. З січня 1861 р. по вересень 1862 р. М.І. Костомаров був одним із засновників і автором літературно-наукового щомісячного часопису «Основа» – першого україномовного періодичного видання. На його сторінках учений викладав свої світоглядні думки, погляди на освіту, науку. В «Основі» друкувалися історичні дослідження, поетичні, літературно-публіцистичні твори М. Костомарова, які не лише привертали увагу, а й викликали наукові дискусії у колах передової російської інтелігенції. На сторінках часопису М. Костомаров виступав за необхідність уживання української мови та за використання українських підручників у народних школах, друкував відомості про пожертвування на користь видання книжок наукового змісту українською мовою, призначених для освіти простих людей.

У 60-ті р. XIX ст. М. Костомаров співпрацював з українською Громадою в Петербурзі, що займалася розробкою і обґрунтуванням положень щодо захисту української мови і літератури. За свідченням його сучасників, проголошені ним публічні лекції з руської історії нерідко збирали половину столичної інтелігенції.

Аналізуючи мемуарну спадщину вченого та спогади його сучасників, можна дійти висновку, що М. Костомаров на основі власного досвіду викладання історії у середніх і вищих навчальних закладах виробив свою методику навчання: він використовував значну кількість фактологічного матеріалу для характеристики тієї чи іншої історичної події, явища; підкріплював власну думку і викладений матеріал фактами з літописів і документів; чітко, послідовно і ясно висловлював думки, вміло поєднуючи слова і жести, що робило його виклад навчального матеріалу живим і цікавим.

На думку сучасного знавця громадівського руху в Україні професора Н. Побірченко, у викладацькій роботі М. Костомаров керувався двома принципами: перший – він вважав провідною роль народних мас у вітчизняній історії, а не роль і значення царів, як офіційно стверджувалося тогочасною історичною наукою. Така методологічна позиція логічно підводила дослідника до важливості пізнання, вивчення життя народу у всіх його проявах. Другим засадничим принципом історика було відстоювання і пропаганда ідеї федералізму у формі вільного об'єднання рівноправних народів на взаємовигідних умовах [12, 54].

Численна наукова спадщина вченого, спогади сучасників свідчать про його величезну працездатність, наполегливість у досягненні мети. М. Костомаров був вимогливий і критичний не тільки до себе, а й до інших педагогів, викладачів, науковців. У творі Миколи Івановича «Автобіографія» міститься інформативна характеристика викладацького складу Харківського університету. Учений висловлював занепокоєння низькою майстерністю викладачів, поверховістю їхніх знань, він вважав, що викладач має володіти кількома іноземними мовами, що зустрічалося на той час рідко. «Професорські кафедри, – зазначав учений, – обіймали часто люди бездарні, інколи хоча і талановиті, але ледачі» [10, 439].

У 1835 р. відбулося деяке оновлення викладацького складу Харківського університету, куди прийшли молоді педагоги, які повернулися з навчання у закордонних університетах. На тодішнього Костомарова-студента великий вплив справив професор загальної історії М. Лунін, який одержав блискучу європейську освіту. Його лекції вирізнялися багатством змісту і критичною спрямованістю думок, вони були глибокі і захоплюючі: «Лекції цього професора справили великий вплив на мене і зробили в моєму духовному житті вирішальний поворот: я полюбив історію» – писав згодом М. Костомаров [10, 441]. Це один з численних доказів доленосного значення особистості вчителя для життєвого становлення учнів.

Відтоді М. Костомаров глибоко і невтомно вивчав історію: працював у

бібліотеках, вишукував маловідомі і вивчав відомі архівні документи, робив багато записів народних пісень, описував народні звичаї і обряди, аналізував і зіставляв історичні факти, події, процеси, із захватом вивчав польську, німецьку, латинську, чеську, сербську мови. У нього вистачало сил відвідувати місця історичних подій, записувати і збирати «живий матеріал», спілкуватися з простим людом. У молодого дослідника розвинувся науковий інтерес до етнографії.

Завдяки наполегливій праці М. Костомаров став чудовим лектором, блискучим викладачем Київського університету. Його затвердили на посаді ад'юнкта університету через місяць після виголошення ним пробної лекції перед радою, після якої педагога одностайно обрали викладачем кафедри російської історії. У спогадах він писав: «...лекція моя була багата відомостями, прикладами свідків, які я приводив в оригіналах, тому викликала самі хороші враження. Так розпочалася моя короткочасна професорська кар'єра» [10, 476].

У «Автобіографії» М. Костомаров розкриває особливості діяльності тогочасного університету св. Володимира як навчального закладу. На думку вченого у роботі закладу було чимало недоліків, притаманних, проте, майже всім тогочасним провінційним університетам. Йшлося, передовсім, про достатню кількість бездарних викладачів. Однак М. Костомаров описував і характеризував і тих, які «з честю займали кафедри» [10, 479].

Особливо високо в особі викладача він цінував наукову чесність, знання різних мов, відданість науці, вміння використовувати сучасні методи обробки історичних фактів, критикувати (тобто аналізувати) джерела [10, 477-479]. Вочевидь, його підхід до характеристики досконалого педагога є цілком актуальним і донині.

Ученого хвилювала проблема доуніверситетської підготовки молоді. На його думку, її якість залежала не стільки від шкільного навчання, скільки від якості і ґрунтовності початкового, тобто домашнього виховання. «Судячи з екзаменів, як вступних, так і перевідних, я мав можливість дійти висновку, що поляки вступали до університету з кращою підготовкою, ніж росіяни, і це залежало вже не від шкільного навчання, а від початкового домашнього виховання. Малоруська молодь, жителі лівої сторони Дніпра, за винятком небагатьох, обдарованих видатними талантами, відрізнялися тупуватістю, лінню і апатією до розумової праці» [10, 478-479].

Погляди М. Костомарова на проблеми виховання, на його роль у здобутті освіти, а також на зв'язок виховання і навчання, їхню взаємозалежність

розкриваються вченим у статті «Зауваження про наші університети», опублікованій 23 жовтня 1862 р. в «Санкт-Петербурзьких Відомостях». У цьому дописі педагог висловив своє переконання у першочерговому значенні виховання дітей, яке передувало систематичній освіті. Наголошуючи, що загальною метою виховання є освіта, він далі пише, що «освіта має коріння у вихованні, без нього не може зростати; виховання готує до життя, освіта є душею життя» [8, 1305]. Тлумачачи освіту як таку галузь, що охоплює всі сторони життя людини – і духовну, і сімейну, і громадську, і економічну, він проголошував необхідність «вжити заходів і певними засобами досягти сприяння науці, процесу суспільного добробуту та розповсюдження освіти» [8, 1305].

З огляду на таке розуміння значення і призначення освіти, для розв'язання освітніх завдань необхідними, на його думку, були б два типи навчальних закладів: навчально-виховні та освітньо-наукові. До перших він відносив школи та всі установи, «метою яких є виховання підлітків, до тих пір, поки вони не стануть молоддю, яка в змозі стати членами суспільства» [8, 1306]. Для удосконалення освіти на цьому рівні вчений вважав важливим створення і використання доцільно складених підручників і власне всю дитячу літературу як спосіб виховного впливу. А найприйнятнішим способом передачі знань від вчителя до учня М. Костомаров уважав урок, у якому вчитель відігравав би роль керівника навчальним процесом. Він високо оцінював учительські настанови як засіб впливу на учнів. Можна твердити, що вчений надавав пріоритетного значення особистості і таланту учителя. М. Костомаров був переконаний, що вчительська майстерність має досягати такого рівня, на якому учні довіряють учителю, керуються його порадами, розвиваються під його наглядом.

Другий тип закладів, за М.І. Костомаровим, – це університети і наукові товариства, а також відповідні їхній діяльності засоби – наукова література і мистецтво. Усі разом вони мають сприяти продовженню освіти «особами, які закінчили навчання і досягли зрілого віку, і сприяють, через науку, прогресу просвічення суспільства і добробуту» [8, 1306]. Основним способом передачі знань в освітньо-наукових закладах, на думку вченого, мають бути читання, лекція, дослідження.

Привертають увагу думки М. Костомарова щодо відносин між викладачами і слухачами у вищій школі. «Між професорами і студентами, – писав він, – мають існувати близькі (дружні – О.Д.) стосунки, щоб досягти бажаного впливу вчителя на учня» [10, 479]. Він відстоював ідею, що лекції викладачів мають критикуватися слухачами, обговорюватися ними, сприйматися

студентами на їхній власний розсуд: «Слухачі мають бути в змозі судити про досягнення та недоліки свого професора: в цьому – розвиток університету» [8, 1305].

Визначаючи місце та значення університетів у житті суспільства, М. Костомаров розглядав їх як соціальні інститути держави, покликані сприяти добробуту та розвитку людини і суспільства загалом. Педагог висловлював упевненість, що процвітання університетів залежить від рівня освіти, який забезпечували нижчі училища: «...необхідна опіка і уважний нагляд за нижчими та середніми навчальними закладами, оскільки від них залежить підготовка слухачів до сприйняття і усвідомлення університетських лекцій. Підготовка до університету [полягає – О.Д.] не тільки в тому, щоб слухач заходив до його стін з відомим запасом знань, а ще й в тому, щоб його думки були розвинені на стільки, щоб він міг розуміти лекційний виклад» [8, 1305].

Критикуючи тогочасну систему вищої освіти, М. Костомаров підтримував ідею створення відкритого університету, яка була популярною серед просвітників Петербурзького університету в 60-х роках ХІХ ст. Ця ідея стає провідною у його положеннях щодо вдосконалення освітньої сфери і висвітлюється вченим у статтях про «Наші університети», надрукованих у «Санкт-Петербурзьких Відомостях» у 1861-1862 рр. [3, 4, 5, 6, 7, 8, 9].

У статті «Заважати чи не заважати навчатися?» учений зазначає, що для успіху справи вищої освіти, перш за все, потрібна свобода – свобода і зверху, і збоку, і знизу: «Як не організуйте університет, якщо в ньому не буде свободи, не буде в ньому процвітати наука...Насильно нав'язана освіта – все одно, що насильно нав'язане добро» [9]. Не вживаючи терміну «демократія», вчений пише про те, що першою якістю свободи є толерантність (терпимість), повага до інших думок, пріоритетність прагнення знайти істину, і навіть бути готовим відмовитись від власних переконань, якщо істина цього потребує [9].

Значну увагу М. Костомаров приділяв свободі добору викладачами засобів, методів, способів викладу своїх думок: «У лекціях необхідно надати професорам найширшу свободу, як у доборі предмета для читання, так і в способі викладання науки» [9].

Спираючись на власні педагогічні спостереження і досвід викладацької діяльності у вищих навчальних закладах, М. Костомаров доходить висновку, що слухати лекції може кожен, а викладати науку може лише той, хто підготовлений до цього, хто має здібності та знання: «Потрібно, щоб професор отримував свою кафедру згідно з відомими умовами, які необхідні для

оцінювання його здібностей і знань; необхідно, щоб кожен професор мав науковий ступінь і «избрание» (тобто щоб відбувалося обов'язкове публічне обговорення і голосування за особу кандидата – О.Д.) [4, 1431]. На глибоке переконання вченого, професура має створювати наукову раду, до повноважень якої входили б добір і звільнення професорів, відкриття, розширення, закриття кафедр; завідування загальним процесом викладання; присвоєння наукових ступенів.

У середині XIX ст., як зазначає сучасний дослідник Р. Еймонтова, розвиток освіти в університетах скеровувався реакційно-консервативною політикою уряду, яка поширювалася і на навчальні програми, і на визначення викладацького корпусу, тобто ставила університетську освіту в суворо регламентовані та штучні рамки. Царат прагнув підкорити науку і освіту своїй ідеології, робив все можливе, щоб тримати викладання у вузько утилітарних межах. Усе нове сприймалося як замах на «устої» царизму, зустрічалося з підозрою і недовірою. Заборонялося викладати з будь-яким критичним поглядом на процеси, події, факти тієї доби. Від професорів вимагали активної апології самодержавства, їх зобов'язували давати таку інтерпретацію фактів, яка сприяла «верноподданическим» поглядам, хоча й не узгоджувалася з об'єктивним науковим підходом. Практикувалася сувора цензура всіх університетських видань. Проводився жорсткий нагляд за настроями професури та студентства з боку чиновництва для забезпечення «благонадійності» роботи університетів [14, 50-54].

Усупереч тогочасним заборонам, М. Костомаров вважав, що свобода викладання наук і свобода слухання лекцій має бути загальноприйнятою формою роботи для всіх відкритих університетів. Це положення у його спадщині є одним з провідних [5]. Педагог обстоював думку, що вища освіта має бути доступною всім: молоді, яка не закінчила навчальний курс у гімназії і яка має гімназичний диплом, жінкам, особам будь-якого звання, будь-якої спеціальності, людям різних статків та віку. Уже в той час учений висловлював думку про необхідність неперервної освіти. Він уважав, що освіту неможливо закінчити й пов'язати з умовами віку: «Освіта – це досягнення будь-якого віку й не припиняється до старості. Ніхто не може сказати: я закінчив свою освіту, тому, що це б означало: я закінчив своє духовне і моральне життя», – писав М. Костомаров у статті «Зауваження про наші університети» [8, 1305].

Учений тлумачив університет як заклад, що сприяє найшвидшому та якісному оволодінню освітою. Здійснення цього процесу залежить, в першу чергу, від викладачів, тому він пропонував створити в університеті

конкурентні умови для професорів, тобто запрошувати читати лекції приватних доцентів з інших закладів, «тоді буде, – вважав педагог, – змагання між професорами, зникне будь-яка монополія, молоді діячі науки будуть підтримувати свіжість наукової атмосфери» [5, 1538].

За М. Костомаровим усе, що складає цінність відкритих університетів – це свобода слухання лекцій, здобуття наукових ступенів, і взагалі, набуття наукових знань на власний розсуд особи. Такі погляди зумовлювалися прагненням ученого якомога ширше розгорнути освіту серед народу.

Проаналізувавши ті аспекти творчої спадщини М. Костомарова, які стосуються його ставлення до діяльності російської системи вищої освіти середини ХІХ ст., можна дійти висновку, що провідними ідеями вченого, були:

- забезпечення всюдоступності вищої освіти;
- створення умов для вільного викладання наук та слухання лекцій в університетах;
- вимога постійного підвищення якості освіти, оновлення її змісту та форм організації навчального процесу;
- підвищення якості фахової підготовки працівників освіти та науки;
- створення умов для здобуття людиною освіти протягом усього життя.

За життя М. Костомарова його ідеї щодо організації освітнього процесу у вищих навчальних закладах не були реалізовані через тогочасну імперську політику. Однак вони справили вплив на поширення прогресивних ідей в царській Росії, будили свідомість і сприяли розвитку педагогічної думки. Його ідеї перегукуються з сучасними положеннями щодо пріоритетних напрямів розвитку освіти України, яка чітко визначила орієнтир на входження в європейський освітній простір.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М. Костомаров і Новітня Україна // Україна. – 1925. – № 3. – С. 4.
2. Козачок Я.В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). – К.: НАУ, 2004. – 352 с.
3. Костомаров Н.И. Еще несколько слов об университетах // Санкт-Петербургские ведомости. – 1861. – № 258. – С. 1416-1417.
4. Костомаров Н.И. Еще об университетах (проект открытых университетов) // Санкт-Петербургские ведомости. – 1861. – № 261. – С. 1431.
5. Костомаров Н.И. Еще одно и последнее замечание об университетах //

- Санкт-Петербургские ведомости. – 1861. – № 281. – С. 1537-1538.
6. Костомаров Н.И. Заметка на заметку г. Никитина об университетах // Санкт-Петербургские ведомости. – 1861. – № 270. – С. 1477.
  7. Костомаров Н.И. Замечание на статью «Руського инвалида» (в № 255): «Наши университеты» // Санкт-Петербургские ведомости. – 1861. – № 275. – С. 1503-1504.
  8. Костомаров Н.И. Замечание о наших университетах. (По-поводу напечатанной в № 1 газеты «День» статьи Хомякова) // Санкт-Петербургские ведомости. – 1861. – № 237. – С. 1305-1306.
  9. Костомаров Н.И. Мешать или не мешать учиться? // Санкт-Петербургские ведомости. – 1862. – № 113.
  10. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография / Сост. Замлинский В.А.; Примеч. Бутича И.Л. – 2-е изд. – К.: Лыбидь, 1990. – 735 с.
  11. Любар О.О. та інші. Історія української школи і педагогіки: навчальний посібник. – Київ: Знання, 2003. – 354 с.
  12. Побірченко Н.С. Апостол кращої долі України – Микола Іванович Костомаров // Історико-педагогічний альманах / Гол. ред. Сухомлинська О.В. – Київ, 2006. – Випуск 2. – С. 50-58.
  13. Сухомлинська О.В. Періодизація педагогічної думки в Україні: кроки до нового виміру // Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. – Київ, 2003. – С. 47-66.
  14. Эймонтова Р.Г. Русские университеты на грани двух эпох. – Москва: «Наука», 1985. – 352 с.